

RAHMATULLA BARAKAYEV,
filologiya fanlari nomzodi, professor

MUNAVVARQORI ABDURASHIDXONOVNING ADABIY-PEDAGOGIK FAOLIYATIGA BIR NAZAR

Annotatsiya: Maqolada o'zbek jadidchiligi harakatining yo'lboshchisi, milliy matbuoti, teatri va yangi usul maktablarining asoschilaridan biri, adib, shoir, murabbiy, muharrir, ma'rifatparvar va jamoat arbobi Munavvarqori Abdurashid-xonovning adabiy-pedagogik faoliyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ma'rifatparvarlik, yangi usul maktablari, darslik, shoir, yozuvchi, tarjimon.

Annotation: The article reflects on the literary and pedagogical activity of Munavvarqori Abdurashidkhanov, the leader of the Uzbek Jadidism movement, one of the founders of the national press, theater and new method schools, writer, poet, coach, editor, enlightener and public figure.

Keywords: Enlightenment, new method schools, textbook, poet, writer, translator.

Turkiston jadidchilik harakatining yo'lboshchisi, XX asr o'zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi milliy maktab asoschilaridan biri, yangi milliy teatr tashkilotchilaridan, adib, shoir, murabbiy, muharrir, ma'rifatparvar, jamoat arbobi Munavvarqori Abdurashidxon o'g'lining faoliyati XX asr boshlari ma'rifatparvarlik harakatida ham alohida o'rin tutadi. Chunki u 1901-yilda o'z hovlisida, keyinchalik Toshkentning turli dahalarida yangi usul (usuli jadida) maktablarini ochgan bo'lsa, "Adibi avval" (1907), "Adibi soniy" (1907), "Usuli hisob", "Tarixi qavmi turk", "Tajvid" (1911), "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya" (1912), "Er yuzi" (1916-17) singari bir necha martadan chop etilgan darsliklari bilan ushbu davr ta'lim tizimini yangilashga o'zining ulkan hissasini qo'shgan.

Sho'ro hukumatining mash'um qatag'on siyosati qurbonlari bo'lgan Munavvarqori singari o'zbek jadidchilik va ma'rifatparvarlik harakatining ulug' namoyandalari, o'z faoliyati va hayotini xalqimiz ozodligi yo'lida tikkan buyuk ajdodlarimiz haqida istiqbol sharofati bilan milliy, madaniy, adabiy, tarixiy va diniy qadriyatlarimiz tiklanayotgan bugungi kunda ochiq-oydin fikr yuritish imkoniyati tug'ilgan ekan, ular faoliyatining turli qirralari xususida har tomonlama asoslangan ma'lumotlar milliy jadidchilik va ma'rifatparvarlik harakatining yangidan yangi jihatlarini oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Munavvarqorining yangi usul (usuli jadida) maktablarining ilk tashkilotchilaridan biri sifatidagi faoliyati shu jihatdan alohida e'tiborga molikdir. U XX asr boshlaridayoq, ya'ni 1901-yilda o'z hovlisida dastlabki yangi usul maktabini tashkil qilish bilan ushbu harakat boshlovchilaridan bo'lmish Saidrasul Aziziy bilan bir vaqtda milliy ta'lim tizimini yangi asosga qo'yishni boshlab berdi. Uning "Adibi avval", "Adibi soniy" singari alifbo va o'qish kitoblari ushbu maktablarda adabiy-ma'rifiy yo'nalishni yangi bosqichga olib chiqqan bo'lsa, "Usuli hisob", "Tarixi qavmi turk", "Tajvid" singari darsliklari ta'lim tizimining turli fanlarga asoslangan yo'nalishini boshlab berdi, "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya" singari darsliklari esa Abdulla Avloniyning "Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi islom"i bilan bir qatorda yosh avlod ongida milliy e'tiqodni mustahkamlashda o'ziga xos hissa bo'lib hisoblanishi shubhasizdir.

Munavvarqorining ushbu darsliklarini o'rganish, bir jihatdan, muallifning fikr doirasi naqadar serqirra ekanligidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan, uning maktabga endigina qadam qo'yayot-

gan, harflarni endigina taniyotgan yosh bola fikrlash doirasini naqadar e'tibor bilan ko'zda tutayotgan, u hayotda ko'rayotgan narsalari mohiyatini yosh bola anglashi nuqtayi nazaridan sodda va ravon tilda tasvirlayotgan mohir murabbiyligini ko'rsatadi. Hatto u yosh bola har kun ko'rayotgan, tanishayotgan yil fasllari, hayvonlar, parrandalar va boshqa jonivorlarga bag'ishlangan tanishtirish xarakteridagi matnlarda ham bola fikrlash tarzini yangilashga, boyitishga, bola ko'z o'ngidagi dunyoning turli jihatlarini yanada oydinlashtirishga harakat qiladi va bunga to'la erishadi.

Munavvar qori darsliklarining yosh avlod e'tiqod tarbiyasida tutgan o'rni, "Adibi avval" va "Adibi soniy" darsliklaridagi hamd va salavotlarning o'ziga xosliklari haqida "Alifbo va o'qish kitoblaridagi hamd va salavotlar" maqolasida to'xtab o'tgan edik [Адабиёт кўзгуси. 2004; 88-96]. Ushbu maqolada esa ulug' ajdodimiz adabiy faoliyatining yana bir jihatini yoritishga harakat qilamiz. Zero, Munavvar qori ushbu darsliklarida nafaqat murabbiy, balki adib, shoir va mohir tarjimon sifatida ham namoyon bo'ladi. Fikr dalili sifatida "Adibi soniy" darsligidagi "Iki yo'ldosh" masaliga murojaat qilamiz:

"Iki kishi do'st va yo'ldosh bo'lub safarga chiqdilar. Yo'lda to'qaydan bir ayiq chiqub, bularga yugurub hujum qildi. Bularning biri yosh va chaqqon edi. Shul sababli tezlik ila qochub, bir yerga bekindi. Ammo ikkinchisi o'zining keksaligi va kuchsizligidan qocholmay qoldi. Nochor o'zini yerga tashlab, o'lukka o'xshab hech qimirlamay yotdi. Ayiq kelub buni iskab, o'luk gumon qilub, zarar yetkurmay tashlab ketdi. Ayiq ketgandan so'ngra yo'ldoshi bekingan yeridan chiqub keldi va kulub aytdiki: "Ey yo'ldosh! Qulog'ingga ayiq nima deb shivirladi?" Yo'ldoshi javob berdiki: Ayiq qulog'imga: bunday ojizlik vaqtda sani tashlab ketadurgon kishiga bundan so'ng aslo yo'ldosh bo'la ko'rma! deb shivirladi".

Hissa

Shunday kishilar ila do'st va yo'ldosh bo'mak kerakki, shodligingga qanday shod bo'lsa, xafaligingda ondan ziyoda xafa bo'lsun. Oshga o'rtoq, boshga to'qmoq bo'lmasun" [Munavvarqori ibn Abdurashidxon. 1914; 7-8].

Qadimul ayyomdan ma'lum mashhur bu masal adabiyotshunoslikda buyuk masalnavis Ezop nomiga nisbat beriladi [Бабаев Э.Г. 1985.] Uni buyuk rus yozuvchisi, rus maktab ta'limi tizimini yangilashga o'ziga xos hissa qo'shgan Lev Tolstoy "Азбука" nomli alifbo kitobida "Два товарища" deb tarjima qilgan va "басня Эзопа" deb qayd qilgan [Толстой Л.Н. 1957; 561-562]. Ushbu matnni ham to'liq keltiramiz:

"Шли по лесу два товарища, и выскочил на них медведь. Один бросился бежать, влез на дерево и спрятался, а другой остался на дороге. Делать было ему ничего – он упал назем и притворился мертвым.

Медведь подошел к нему и стал нюхать: он и дышать перестал. Медведь понюхал ему лицо, подумал, что мертвый, и отошел.

Когда медведь ушел, тот слез с дерева и смеется: "Ну что, – говорит, – медведь тебе на ухо говорил?"

А он сказал мне, что плохие люди те, которые в опасности от товарищей убегают".

Shunisi qiziqki, ushbu masalning aynan ushbu davrda o'zbekchaga tarjima qilingan yana ikki varianti bor. Masalni dastlab Aliasqar Kalinen "Ikki do'st" deb tarjima qilgan va "Muallimi soniy" darsligiga kiritgan:

"Ikki do'st: biri yosh va biri qari o'rmondin o'tib ketayotib erdilar. Ittifoqo alarning oldilaridin bir kata va qabihsurat oyi chiqti. Yosh yigit oyi qni ko'rub, yo'ldoshini tashlab qochti va bir daraxtni tepasiga chiqib oldi. Qarisi qocholmay qoldi va ul o'zini yerga tashlab, o'lgan kishi bo'lib yotti, chunki oyi o'lgan kishiga tegmas emish, degan so'zni eshitgani bor ekan.

Oyi yerd o'zini o'luk qilib yotgan kishining yoniga kelib, u yog'-bu yog'ini va ham qo'llarini hidlab, o'lgan fahm qildi va tegmasdin ketib qoldi. Oyi ketganidin keyin yosh yigit daraxtdin

tushub, qari kishiga qarab: “Oyiq qulog‘ingga nima deb shibirlab ketdi?” – dedi. Qari kishi aytdiki: “Oyiq manga “yo‘ldoshing ko‘p yomon odam ekan, seni tashlab qochti, ba‘d mundog‘ yomon odam bilan hech vaqt safarga chiqmagil” – deb, qulog‘imga shibirlab ketdi”, – dedi” [A.Kalinen. 1903; 23].

Keyingi tarjima “Yolg‘on do‘st” deb nomlangan bo‘lib, Abdulla Avloniyning “Ikkinchi muallim” darsligiga kiritilgan:

“Bir vaqt ikki kishi do‘st bo‘lub safarga chiqmishlar edi. Bir tog‘ ichidan ketub borgonlarida uzog‘dan bir yo‘lbarsni ko‘rmishlar. Do‘stlarning biri darhol yugurub bir daraxt ustiga chiqmish. Ikkinchisi shoshilub qolub, nima qilishin bilmay; yerga cho‘zulub, o‘lukga o‘xshab yotmish. Yo‘lbars kelub iskab-iskab, o‘luk gumon qilub qaytib ketmish. O‘rtog‘i daraxtdan tushub: “Birodar, yo‘lbars qulog‘ingga nima deb so‘zlab ketdi?” deb so‘ramish. Yo‘ldoshi: “Oh, do‘stim! Shodligingda o‘rtog‘ o‘lub, g‘am vaqtingda tashlab qochadurgon nomard kishilar ila yo‘ldosh bo‘lma!” deb so‘zlab ketdi, deb javob bermish” [Abdulla Avloniy. 1912; 14].

Nazarimizda, bir masalning qisqa vaqt oralig‘ida o‘zbekchaga tarjima qilingan uch variantini qiyoslash, bir jihatdan, XX asr boshlaridagi o‘zbek maktab ta‘limi tizimi yangilanishining o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatishga, ikkinchi tomondan esa, har bir tarjimonning badiiy mahorati va ushbu davr tarjimachiligi darajasini belgilashga ham xizmat qiladi. Ushbu tarjimalarda e‘tiborga sazovor birgina jihatga to‘xtab o‘taylik. Aslida, Ezop masallarining barchasi qissadan hissa bilan tugaydi. Yuqoridagi tarjimalarda (jumladan, Lev Tolstoy tarjimasida ham) qissadan hissa yo‘q, bu birgina Munavvarqori tarjimasida qayta tiklangan, xolos. Holbuki, hikoyat yoki masallarning qissadan hissa bilan tugashi o‘zbek mumtoz adabiyoti uchun xarakterli ko‘rinish bo‘lib, hatto Munavvarqori Ezop masalidan xabardor bo‘lmasa ham, intuitiv tarzda mumtoz adabiyot an‘anasiga rioya qilib, masalda qissadan hissani tiklagan. Demak, shu holatning o‘ziyiq Munavvarqorining yuksak intellektual salohiyatidan dalolat beradi.

“Adibi soniy”dagi “Hikoya manzuma: to‘g‘ri javob” deb nomlangan ibratli she‘riy hikoyat Munavvarqori tarjimonlik faoliyatining yana bir jihatini yoritishga xizmat qiladi:

*“Otasi o‘lub, bir kishi bo‘ldi boy,
Ki qoldi anga mol-u mulk-u saroy.
Oning oldiga bir faqire kelib,
Salom ayladi ko‘b tavoze‘ qilib.
Dedi: “Man sanga tug‘ma qardoshman,
Bu mol-u manolingga yo‘ldoshman.
Otangdan chu qoldi sanga buncha mol,
Bo‘lub ber manga yarmini! Ushbu hol”.
Ul odam dedi hayrat ila anga:
“Nechuk san qarindosh o‘lursan manga?”
Faqir dedi: “Ey mehribonim, eshit,
Quloq sol, bu arzi nihonim eshit.
San-u man, hama olam insonlari
Emasmizmi bir odam o‘g‘lonlari?”
Bu so‘zni eshitgach, tabassum qilib,
Bir oltun chiqordi, dedi: “Ol kelib”.
Ul aydi: “Birodar, bu qanday saxni,
Manga shulmudur hissa merosdan?”
Javobida ul mardi shirinkalom
Dedi: “sokit o‘l, bilmasun xosu om.
Eshitsa gar o‘zga qarindoshlar,
Uzog‘u yaqin, yoru yo‘ldoshlar,*

*Bo'lib olsalar mol-u mulki tamom,
Sanga tegmagay bir tin, vassalom".*

Pand: Yaxshi muomalani do'st-u dushmanga barobar qilmak lozimdur. Chunki yaxshi so'z do'stlarning do'stliklarin ortdurur, dushmanlarning do'stlikka aylandurur.

NAZM:

*Bo'lur xulqi xush ham suchuk til bila,
Yetaklab ulug' filni qil bila.
Chiqar yaxshi so'zla ilon inidan,
Yomon so'z ila musulmon dinidan".*
[Munavvarqori ibn Abdurashidxon. 1914; 8-9]

Ushbu she'riy hikoyat Lev Tolstoy "Азбука"sidagi "Царские братья" nomli ibratli hikoya tarjimasini. Fikr dalili uchun Lev Tolstoy hikoyasini keltiramiz:

"Один царь шел по улице. Нищий подошел к нему и стал просить милостыню.

Царь не дал ничего. Нищий сказал: "Царь, ты видно забыл, что Бог всем один отец, мы все братья и нам всем делиться надо". Тогда царь остановился и сказал: "Ты правду говоришь, мы братья и нам делиться надо", и дал нищему золотую деньгу. Нищий взял золотую деньгу и сказал: "Ты мало дал; разве так делятся с братьями? Надо делить поровну. У тебя миллион денег, а ты мне дал одну". Тогда Царь сказал: "То правда, что у меня миллион денег, а я тебе дал одну; но у меня и братьев столько же, сколько денег" [Толстой Л.Н. 1957; 388-389].

Matnlarni qiyoslash shuni ko'rsatadiki, Munavvarqori ushbu ibratli hikoya tarjimasiga nihoyatda e'tibor bilan yondashgan. Ma'lumki, nasroniylikda "ota xudo, ona xudo, farzand xudo" uchligi bor, lekin e'tiqodoti islomiya uchun bu mutlaqo noto'g'ri qarash, Ollohning birligini inkor qilish. Shu sababli ham Munavvarqori tarjima jarayonida qahramonlarni o'zgartiradi. Lev Tolstoyda gadoy podshohga murojaat qilsa, Munavvarqori tarjimasida otasi o'lib, undan qolgan meros evaziga boy bo'lgan odam va kambag'al kishi (faqir) hikoyat qahramonlari hamda faqirning nihoyatda donolik bilan qilgan murojaatida barcha insonlar "bani Odam", ya'ni Odam Atoning farzandlari. Demak, bu o'rinda Munavvarqori yosh avlodni e'tiqodoti islomiya ruhida tarbiyalashda diniy qadriyatlarimiz bilimdoni sifatida namoyon bo'ladi.

Bir kichik maqola doirasida Munavvarqoridek serqirra bilim egasi bo'lgan zot asarlarining barcha sifatleri haqida fikr yuritish mushkul, albatta. Lekin ushbu zoti sharifning naqadar yuksak maqom egasi bo'lganini birgina "Adibi soniy" asaridan olingan ikki mo'jiz misolning nisbatan yuzaki tahlili ham tasdiqlaydi, deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Avloniy. Ikkinchi muallim. – Toshkent, 1912.
2. Бабаев Э.Г. Басни Эзоп в переводах Л.Н.Толстого. – Тула, 1985.
3. Баракаев Р. Л.Н.Толстой асарларининг ўзбек тилига илк таржималари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, № 3.
4. Баракаев Р. Алифбо ва ўқиш китобларидаги ҳамд ва савоятлар / Адабиёт кўзгуси. №8. – Тошкент, 2004.
5. Kalinen A. Muallimus-soniy. – Toshkent, 1903.
6. Munavvarqori ibn Abdurashidxon. Adibi soniy. 4-tab'i. – Toshkent, 1914.
7. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 томах. Т. 22. – М., 1957.